

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНА АМБІВАЛЕНТНОСТІ АТИТЮДІВ ОСОБИСТОСТІ

Тетяна ЗЕЛІНСЬКА

Copyright © 2004

Суспільна проблема: пошуки резервів розширення самосвідомості українців на шляху інтеграції в європейське співтовариство у загальному процесі об'єднання суперечливих оцінок в конструктивні соціальні установки, які сприятимуть суспільному процвітання нашої держави.

Мета статті – розкрити підходи до концептуалізації феномена амбівалентності атитюдів особистості та обґрунтувати актуальність досліджень у цьому напрямку.

Авторська ідея. Амбівалентність соціальних установок передуює формуванню більш складних феноменів особистості, зокрема, системі ціннісних орієнтацій; тому важливо, щоб це психічне утворення розвивалось узгоджено, гармонійно.

Сутнісний зміст: теоретично обґрунтовується динамічний психологічний конструкт “амбівалентність атитюда”; аналізуються основні напрямки його дослідження та критерії діагностування.

Ключові слова: амбівалентність, амбівалентність атитюда, соціальна установка (атитюд), диспозиція, однокомпонентна структура атитюда, трьохкомпонентна структура атитюда, когнітивна модель надстимулювання, афективно-когнітивний вид амбівалентності, феномени реальної та захисної амбівалентності.

Термін “амбівалентність” (від лат. *ambo* – обидва, *valentia* – сила) – складне сполучення одночасно діючих взаємопротилежних почуттів, думок,

намірів, дій – увійшов у психологічну науку на початку ХХ століття (Е. Блейлер), але набув актуальності лише у його другій половині у зв'язку з вивченням проблеми атитюдів. Поняття “амбівалентність атитюда” увійшло в тезаурус психологічної науки в 60–70-х роках і закріпилося в 90-х минулого століття як одне з фундаментальних, категорій.

Дослідження амбівалентності атитюдів у сучасній психології стоїть поруч з такими проблемами як установка (Д.М. Узнадзе), ставлення (В.М. М'ясищев); спрямованість особистості (Л.І. Божович), установка як стабілізатор діяльності (О.Г. Асмолов), соціальна установка (Г.М. Андреева, В.О. Ядов), узагальнена смислова установка (С.І. Подмазін).

Вітчизняні психологи не досліджували амбівалентності атитюдів, проте, перш ніж розглянути окреслену проблему, слід виокремити зміст таких понять як установка, соціальна установка (атитюд). Г.М. Андреева зазначає, що в західній соціальній психології для позначення соціальної установки використовується термін “атитюд” [1; 2]. Зробити це уточнення треба тому, що для терміна “установка” (на відміну від значення, що презентовано школою Д.М. Узнадзе), в англійській мові існує сутнісно інше, інтерпретоване словом “set” [2, с. 291]. Більше того, вивчення атитюдів у західній психології є самостійним і досить розробленим напрямком. У вітчизняній загальній психології термін “установка” має своє самодостатнє значення, свій власний напрямок

дослідження, тому доречно співвіднести поняття “соціальна установка” з традиційним розумінням його змісту. “Зовнішнє співпадання термінів “установка” і “соціальна установка” приводить до того, – пише Г.М. Андреева, – що іноді зміст цих понять розглядається як ідентичний” [2, с. 288]. Тому треба розділити сферу дії установок, як їх розумів Д.М. Узнадзе, і теоретичний формат використання соціальних установок (атитюдів).

У визначенні установки, за Д.М. Узнадзе, підкреслюється, що це цілісний динамічний стан суб’єкта, стан готовності до певної активності, який зумовлюється двома чинниками: потребою суб’єкта і відповідною об’єктивною ситуацією [14, с. 131]. “Установка – це стан, який не є змістом свідомості, але все ж має вирішальний вплив на її роботу” [14, с. 62–63].

Запропоноване розуміння установки не пов’язане із привласненням індивідом соціального досвіду, а більше стосується найпростіших фізіологічних потреб людини на несвідомому рівні, “що заперечує використання цього поняття стосовно вивчення найбільш складних, вищих форм людської діяльності” [2, с. 289].

Цю точку зору висловили і провідні вчені інституту психології РАН у монографії “Сучасна психологія”: “... установка (за теорією Д.М. Узнадзе) позбавлена соціальності, усвідомленості й емоційності та відображає насамперед психофізіологічну готовність індивіда до певних дій” [13, с. 490].

Загалом вивченням особливих станів особистості, які передують реальній поведінці, займалися Л.І. Божович, О.М. Леонтєв, В.М. М’ясищев, В.О. Ядов. Так, В.М. М’ясищев розглядає ставлення як систему зв’язків людини зі світом та іншими людьми. Автор вважає, що “психологічні ставлення людини в розвиненому вигляді являють собою цілісну систему індивідуальних, вибіркового, усвідомлених зв’язків особистості з різ-

ними сторонами об’єктивної дійсності” [11, с. 16]. Ставлення відрізняється від установки тим, що в контексті першого передбачаються і соціальні об’єкти, на які воно розповсюджується, і різноманітні, з соціально-психологічного погляду, ситуації.

Л.І. Божович, досліджуючи формування особистості в дитячому віці, встановила, що спрямування особистості постає як внутрішня позиція щодо соціального оточення, до окремих соціальних об’єктів: “Внутрішня позиція специфічна для кожного вікового етапу розвитку дитини. Вона зумовлює загальний характер її переживань, систему ставлення до дійсності і, в такий спосіб, створює єдність і цілісність її вікового психологічного образу” [5, с. 66]. Спрямованість особистості – це схильність особистості діяти певним чином у всіх сферах її життєдіяльності. “Така інтерпретація спрямованості, на думку Г.М. Андреевої, дає змогу розглядати це поняття як однопорядкове з поняттям установки” [2, с. 290].

Не випадково В.О. Ядов відмовився від використання поняття “установка” і став уживати таке поняття як *фіксована установка*, або *диспозиція* [17; 18]. “Диспозиція особистості – це фіксована в її соціальному досвіді схильність сприймати й оцінювати умови діяльності, власну активність і дії інших, а також готовність діяти за конкретних умов певним чином. Цим поняттям об’єднують різноманітні потребо-мотиваційні структури суб’єкта, які так чи інакше регулюють його соціальну поведінку” [18, с. 306].

Отже, автор увів новий термін “диспозиція” як узагальнене поняття соціальної установки, основними ознаками якого є усвідомлення, оцінка та готовність діяти. Він пропонує свою схему формування диспозиції на тому чи іншому рівні, яка завжди виникає при наявності певної потреби і ситуації задоволення цієї потреби. Основна ідея концепції В.О. Ядова така: людина

володіє складною системою різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку та діяльність.

У зв'язку з цим В.О. Ядов вважає правомірним розглянути диспозиційні явища в межах загальної диспозиційної структури особистості як цілісного суб'єкта діяльності. Перший, або нижчий її рівень, утворюють *елементарні фіксовані установки*. В їх основі знаходяться задоволення вітальних потреб у найпростіших ситуаціях. Вони є стереотипною поведінковою готовністю відповідним чином реагувати на ситуацію. Ці установки позбавлені модальності і є неусвідомленими.

Другий рівень – *складні диспозиції* – соціально фіксовані установки або атитюди, тобто безпосередньо система узагальнених соціальних установок, яким притаманні три основні компоненти – емоційний, когнітивний, поведінковий. До чинників, котрі формують соціальні установки, доречно також віднести соціальні потреби та відповідні соціальні ситуації: "... результат "зіткнення" потреб щодо засвоєння певних видів і форм діяльності і відповідних соціальних умов, за яких ці потреби реалізуються" [18, с. 306]. Соціальні установки створюються як реакції на різноманітні соціальні об'єкти, ситуації, або їх властивості. Регулятивна роль цих диспозицій полягає в тому, що особистість виробляє певні ставлення до соціальних об'єктів, що залучені в діяльність на даному її рівні.

Наступний, третій диспозиційний рівень – *базові соціальні установки* – загальна спрямованість інтересів особистості на конкретні сфери соціальної активності. Соціальні установки цього рівня також мають три компоненти – когнітивний, емоційний, поведінковий.

Четвертий, найвищий рівень диспозиції, утворює *система ціннісних орієнтацій*, які регулюють поведінку і діяльність особистості в найбільш значущих ситуаціях її соціальної активності. Ця система орієнтацій формується

на основі вищих соціальних потреб особи на тлі загальносоціальних умов, що надають чи обмежують можливості реалізації певних соціальних та індивідуальних вартостей.

Така (за В.О. Ядовим) модель диспозиційної структури особистості є регулятивною системою її поведінки. Кожен із диспозиційних рівнів регулює конкретні типи активності суб'єкта діяльності: перший – безпосередні реакції суб'єкта на актуальну ситуацію; другий – систему вчинків чи поведінку; третій – реалізує спрямованість інтересів у конкретній ситуації; четвертий – визначає цілісність діяльності особистості.

Взаємозв'язки між різними елементами диспозиційної структури, які створюють різні підсистеми (когнітивну, емоційну, поведінкову) та різні рівні (від елементарних фіксованих установок до ціннісних орієнтацій), згідно з В.О. Ядовим, потрібно розглядати як *механізм* функціонування диспозиційної системи, оскільки вона забезпечує цілеспрямоване управління поведінкою особистості як цілісною системою, в якій усі елементи взаємопов'язані та взаємодіють певним чином.

О.М. Леонт'єв дає визначення особистісному смислу як відображенню у свідомості відношення мотиву діяльності та цілі дії [10, с. 243]. Відповідно до його концепції, смисл не є безпосереднім предметом, це – сутність відношення між "речами", "смисл формовиляється як ... ставлення, котре утворюється в житті, у діяльності суб'єкта" [10, с. 243].

Незважаючи на існуючі суперечності в термінології, між розглянутими підходами є багато спільного. Так, В.О. Ядов підкреслює, що "поняття особистісного смислу, яке використовує у своїй теорії О.М. Леонт'єв, подібне до таких понять, як "ставлення", "соціально фіксована установка" чи "диспозиція", оскільки особистісні смисли відображають факт "упередженості людської свідомості" [17, с. 105].

Ідеї О.М. Леонтєва про особистісний смисл були творчо продовжені О.Г. Асмоловим [3] в інтерпретації установки як *функціонального механізму* стабілізації діяльності на різних рівнях її здійснення. Він виділяє такі рівні установки: а) смислова, б) цільова, в) операційна та г) психофізіологічний механізм установки, що проявляється в сенсорному і моторному налаштуваннях на дію. На первинному (нижчому) рівні знаходиться операційна установка, на найвищому – соціальна (смислова), а всередині між ними – цільова установка. Під операційною установкою мається на увазі готовність, яка виникає при передбаченні, що спирається на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях та змінюється під впливом тих умов, за яких у даний момент розгортається дія. На основі операційної установки здійснюється спосіб дії – операція. Цільова установка є готовністю, котра актуалізується суб'єктом після *прийняття задачі*, в якій представлена мета дії. О.Г. Асмолов розглядає смислову установку “як форму вираження особистісного сенсу в регуляції діяльності людини” [4, с. 81], “як ставлення особистості до цінності, як диспозиції оцінювати об'єкт чи символ певним способом” [4, с. 86]. Смислові установки змінюються тільки при зміні самої діяльності суб'єкта, тоді як цільові та операційні трансформуються постійно, тобто залежно від умов діяльності.

Н.Л. Коломінський, солідаризуючись з поглядами О.Г. Асмолова, приділяє увагу дослідженню процесу навчання менеджерів освіти шляхом зміни установок різних рівнів. Смислові установки особистості “перевиховуються”, а цільові та операційні – “перечуються”. “Соціально-психологічні механізми впливу на особистість через переконання, – пише автор, – навіювання, психічне зараження, наслідування становлять резерв досягнення успіху в цьому процесі формування,

зміни, посилення смислових установок” [9, с. 24]. Вчений вважає, що психологічні резерви активних форм і методів проведення занять з психології “пов'язані з тим, що на основі певних смислових і цільових установок формуються (через відповідні вправи) операційні установки. Здійснювана тут екстеріоризація зумовлена попереднім привласненням фундаментальних уявлень, переконань, понять” [9, с. 24].

С.І. Подмазін відводить центральне місце виявленню узагальнених смислових установок (генералізованих та локальних) у різних типів акцентуйованих підлітків як внутрішніх психологічних чинників, котрі визначають той чи інший стереотип поведінки. Сукупність різних за своїми функціями аналізованих установок суб'єкта утворює цілісне установочне поле. Генералізовані смислові установки становлять основу рис характеру суб'єкта. Актуальні локальні смислові установки, які ще не встигли генералізуватися, – це фонд мінливості характеру особи [12, с. 4].

Особливо цінними є положення С.І. Подмазіна про виникнення амбівалентності в установочному полі як основи психокорекції: “включення суб'єкта в діяльність, під час якої буде відбуватися зниження інтенсивності установок, які генералізувалися, і актуалізація адаптивних локальних установок (у т. ч. і латентних) з наступною їх фіксацією і є одним з основних підходів у корекційній роботі з акцентуйованими підлітками” [12, с. 98-99]. Відтак формування смислових установок випереджає і значною мірою визначає становлення рис характеру, хоча й протікає цей процес тільки в особисто значущій для суб'єкта діяльності.

Проведений аналіз дозволив нам уточнити зміст терміна “атитюд” (або “соціальна установка”) шляхом встановлення зв'язків із близькими психологічними поняттями. Зазначений термін доцільний у психології, але поруч з поняттям “установка”, що обґрунтоване

науковою школою Д.М. Узнадзе. На жаль, амбівалентність не розглядалася ні в одному з цих напрямків. Становлення поняття “амбівалентність атитюда” знаходиться в колі теоретико-прикладного інтересу при вивченні соціальних установок у західній психології.

Зауважимо, що у психології, передовсім у зарубіжній, амбівалентність була певною мірою досліджена, а в теорії атитюдів її часто ігнорували. М. Занна, М. Томпсон вказують на низку причин такого знехтування. По-перше, розуміння амбівалентності довгий час знаходилося під впливом клінічних теорій несвідомого конфлікту; тому не тільки психоаналітики, а й теоретики атитюдів вважали, що амбівалентність неможливо виміряти, хоча у сфері соціальних установок вона доступна для особистості і може бути кількісно визначена з допомогою опитувальників. По-друге, очевидний негативний вплив моделей узгодженості атитюдів (Л. Фестінгер); причому тенденція до узгодженості у всіх аспектах життя залишає мало місця для виникнення конфліктів, які можуть стимулювати амбівалентність. По-третє, найбільш розповсюдженою при вимірюванні атитюдів була шкала семантичного диференціала, що не давала змоги респондентам виявляти їхню амбівалентність. Таке вимірювання подає атитюди за біполярними шкалами: прихильності – неприязні, позитивного – негативного, любові – ненависті. Оскільки респондентам треба зробити лише одну позначку на шкалі (від +4 до -4), то це означає, що даний об’єкт не оцінюється одночасно з позитивного і негативного боків, як того, власне, вимагає зміст поняття “амбівалентність” [38, с. 261].

Всупереч вищезазначеним причинам, концептуалізація амбівалентності атитюдів у зарубіжній психології відбулася, про що свідчать опубліковані у 90-х роках минулого століття психологічні дослідження [26; 37; 38]. За базові категорії у пошук дефініцій амбівалент-

ності атитюда здебільшого використовуються такі поняття: “схильність”, “прагнення” (Дж. Мірлу, М. Мур, Г. Олпорт), “властивість” (Т. Остром, В. Скотт), “почуття” (М. Раулін, Н. Харріс), “реакція” (Р. Петті, Дж. Прістер), “цінність” (Дж. Зелер, С. Фельдман), “оцінка” (Ф. Брьомер, Д. Джонас, М. Дьель, М. Занна, К. Каплан, І. Кетц, Дж. Ремпель, М. Томпсон, Р. Хес).

Більшість західних дослідників дотримуються думки, що атитюд являє собою *оцінну реакцію*, яка, з одного боку, може бути виражена у позитивних почуттях, намірах, а з іншого – у негативних. Так, Л. Терстоун, Ю. Чейв визначили атитюд як “загальну суму людських схильностей і почуттів, упереджень, ідей, побоювань, загроз і переконань з певної проблеми” [39, с. 6], тобто атитюд, з їхнього погляду, одночасно відображає позитивне й негативне в об’єкті. Наприклад, “все, що людина думає про мир і війну” [39, с. 7]. Атитюд, згідно з поглядами цих авторів, може коливатися між двома крайніми точками – від максимально позитивної (і мінімально негативної) до максимально негативної (і мінімально позитивної).

Г. Олпорт розглядав атитюд як просте, одномірне поняття, що відображає лише афективну сторону. Він пропонує таку дефініцію: “атитюд – це набута схильність ставитися до чого-небудь позитивно чи негативно” [19, с. 818]. Крім того, вчений припускає, що біполярність атитюдів (“позитив” – “негатив”) є їх найхарактернішою рисою. У зв’язку з цим він аналізує сімнадцять визначень цього поняття і виділяє ті властивості атитюда, які відзначили всі західні дослідники: певний стан свідомості і нервової системи, готовність до реакції, зумовленість попереднім досвідом, здійснення впливу на поведінку [19].

Отже, однозначно встановлена залежність атитюда від попереднього досвіду і його важлива роль у визначенні й регуляції поведінки людини. Водно-

раз Г. Олпорт піддає сумніву одновимірний підхід до атитюда, підкреслюючи, що втрачається багатоаспектність даного конструкту. Ця ідея свого часу дала поштовх до розробки різних підходів пізнання природи атитюда, з одного боку, та вивчення його амбівалентності – з іншого.

Дослідників можна розділити, згідно з К. Капланом, за двома різними підходами до визначення складових соціальної установки [28, с. 361]. Перший презентують прибічники багатокомпонентної природи атитюда, котрі вважають, що оцінкова складова не є єдиним компонентом установки [23; 31; 37; 38], другий об'єднує психологів, котрі розглядають афективний компонент як єдину основу оцінкового характеру атитюда [25; 28], тобто обстоюють одновимірний спосіб теоретизації психологічного феномена.

М. Смітом [36] запропонована трикомпонентна структура атитюда, у якій виділяються: а) афективний компонент (любов і ненависть, симпатія і антипатія) – емоційна оцінка; б) когнітивний компонент (переконання, думки та ідеї щодо суб'єкта соціальної установки, на який вона спрямована) – усвідомлення об'єкта атитюда; в) поведінковий (мотиви і цілі поведінки чи схильність до певних учинків, намірів) – послідовна поведінка щодо об'єкта. Д. Штальберг, Д. Фрей, аналізуючи дослідження трикомпонентної і однокомпонентної будови атитюда, констатують, “що остаточний висновок про переваги першої моделі над другою в даний час є передчасним” [16, с. 231]. Автори пояснюють це тим, що структура атитюда може бути презентована афективною реакцією, коли її об'єкт простий, або людина не має безпосереднього досвіду взаємодії з об'єктом. Соціальну смислову установку можна інтерпретувати трикомпонентно, оскільки це залежить не тільки від об'єкта дослідження, а й від особистості того, хто має цей атитюд.

Поняття “амбівалентність атитюда” було вперше введене у психологію в 1966 році відомим теоретиком атитюдів В. Скоттом. Він розглядав амбівалентність як властивість (стійку особливість) соціальної установки: чим більші за силою протилежні позитивні і негативні тенденції, тим вищий ступінь її амбівалентності [35]. Але погляди цього вченого були певною мірою ігноровані дослідниками атитюдів.

Згодом М. Занна, Дж. Ремпель висловили думку, що афективні та оцінкові відповіді не треба вважати синонімічними, тому що атитюди ґрунтуються на переконаннях, емоціях і/чи минулій поведінці стосовно атитюдного об'єкта. У цих поглядах враховувалась суперечливість джерел інформації про один і той же атитюд [42, с. 318]. Оскільки атитюд, на переконання вчених, являє собою комплексне утворення, яке утворюється із взаємопов'язаних окремих елементів, то він є *атитюдною системою*. Дана модель атитюда була серед перших, де амбівалентність враховувалась як у теоретичному, так і експериментальному контекстах.

Погляди М. Занни, Дж. Ремпеля дали поштовх для дослідження конструкту “амбівалентність атитюда” у напрямку визначення його сутності, структурних зв'язків. Так Д. Вігінер, Дж. Даунін, Дж. Кроснік, Р. Петті визначають аналізоване поняття як багатокомпонентне утворення: “Амбівалентність проявляється одночасно як позитивні і негативні елементи реакцій щодо об'єкта атитюда” [41, с. 455]. Т. Остром [32] експериментально доводить вірогідність трикомпонентної структури атитюда та амбівалентності як сутнісної особливості чи властивості цих компонентів. Учений вважає, що тривалий досвід привласнення атитюдів – необхідна умова зменшення амбівалентності та підвищення їх стійкості. Передусім мовиться про ставлення до церкви. Індивід з раннього дитинства регулярно засвоює багато інформації про цей соціальний

інститут, відвідуючи церкву. Це змінює його переконання і атиюд до церкви стає у нього узгодженим. Загалом в атиюдних оцінках спостерігається тенденція збереження їх еквівалентності.

К. Каплан дав таке визначення амбівалентності атиюдів: це різниця між позитивними і негативними компонентами окремого атиюда. Отож чим більша полярність його компонентів, тим вища амбівалентність атиюда. Тоді зміцнення позитивного (негативного) атиюда можливо, коли буде зростати компонент “подобається” (“не подобається”) та зменшуватися – “не подобається” (“подобається”) [28, с. 371].

М. Ербер, С. Ходжес, Т. Вілсон, як і К. Каплан, вважають цю дефініцію одновимірною: “Амбівалентність визначається існуванням у людини і позитивної, і негативної оцінки об’єкта атиюда” [22, с. 443]. Схильність до оцінювання – невід’ємна частина людської природи. Індивід оцінює майже все, з чим доводиться йому стикатися, незалежно від того, наскільки коротким є знайомство з об’єктом чи наскільки значущий сам цей об’єкт. У зв’язку з цим Дж. Зелер, С. Фельдман розкривають сутність даного поняття так: “Амбівалентність атиюда викликана різноманітними та протилежними ціннісними підходами громадян до політики” [24, с. 268].

Ці психологи досліджували амбівалентність атиюдів громадян США щодо покращення добробуту населення. Так, наприклад, найменша кількість прихильників консерваторів виявила амбівалентність цього атиюда: вони визнають політику уряду доцільною, але критично ставляться до конкретних урядових програм.

Найвища амбівалентність атиюда щодо добробуту американців була виявлена у прихильників лібералізму, тому що їм важко узгодити гуманістичні цінності з консервативними принципами індивідуалізму та обмеження уряду. Автори дійшли висновку, що “біль-

шесть людей внутрішньо конфліктні щодо вибору системи створення добробуту. Люди, з одного боку, підносять індивідуалізм, з іншого – прагнуть співчувати бідним. Конфлікт цінностей як прояв амбівалентності підвищується в усіх американців, коли розглядаються конкретні урядові програми та їх переваги” [24, с. 293].

Дж. Баг, Р. Говендер, Ф. Претто, Ш. Чейкен [20] виділили таку характеристику атиюда, як нестабільність, породжену амбівалентністю. Вони довели, що більш амбівалентні люди мають менш стабільні атиюди.

Згідно з даними В. Крено, Дж. Сайвесек [21] амбівалентність формується під впливом надстимулювання діяльності. Зокрема, автори провели експеримент, в якому респонденти отримали п’ять доларів за читання маленького тексту. З одного боку, людині приємно отримати гроші, з іншого – вона розуміє, що це відносно великі гроші за таку просту роботу, тобто ситуативно актуалізувалася амбівалентність атиюда.

Аналізуючи дану проблему, В. Крено, Дж. Сайвесек пишуть, що винагорода не приведе до зниження мотивації, якщо тільки суб’єкту не стає відома інформація, що підтверджує його сумніви, які утворюються в результаті надмірного (чи неадекватного) зовнішнього впливу. Посилення атиюда – це наслідок саме зовнішнього стимулювання. Ефект надстимулювання не виявляється в групах суб’єктів, котрі не мали доступу до контрінформації, тобто “у підґрунті даного явища закладені когнітивні процеси. Ознайомлення з контрінформацією вказало на очікування респондентів, які були підготовлені амбівалентністю до ознак, що підтверджують негативну характеристику надмірного стимулювання. Дані суб’єкти реагували адекватно, коли їхні початкові атиюди мали низьку амбівалентність” [21, с. 152]. Отож дана когнітивна модель, що розроблена В. Крено і Дж. Сайвесеком, здатна описати

стандартний ефект стимулювання і його зворотний ефект як результат дій, які викликають надстимулювання. Будь-яке непотрібне стимулювання призводить до зростання амбівалентності у ставленні до нього. При цьому зміна атитуда відбувається за умов підтвердження сумнівів індивіда.

І. Кец, Р. Хес [29] дослідили особливості расової амбівалентності атитюдів. Расова амбівалентність, на думку авторів, – це результат доказів “за” і “проти” в оцінюванні раси. Вони розробили шкали позитивного і негативного ставлення до чорношкірого населення США. Так, наприклад, людина, у якої однакові позитивні і негативні оцінки афроамериканців, більш амбівалентна і переживає конфліктні почуття порівняно з тією, у котрої високі бали за однією шкалою і низькі за іншою. Загалом амбівалентність більша у людини тоді, коли будуть високі бали з обох шкал.

Крім того І. Кец визначив чотири мотиваційні функції атитюдів, на які посилаються сучасні дослідники соціальних установок [цит. за 16, с. 239]: 1) егозахисна функція дозволяє індивіду чинити опір негативній інформації стосовно себе чи значущих для нього об'єктів, тобто атитюд сприяє розв'язанню внутрішніх конфліктів; 2) функція вираження цінностей допомагає людині визначити свою головну цінність; 3) адаптивна функція дає змогу спрямувати індивіда на ті об'єкти, які слугують досягненню цілей; 4) функція пізнання, схематизації внутрішньо “упорядковує” хаотичний світ, розподіляючи за категоріями вхідну інформацію, щоб спростити і зрозуміти її. При цьому будь-яка соціальна установка може слугувати одній (головній) функції, чи декільком залежно від типу особистості і ситуаційного контексту. Ось чому усвідомлення амбівалентності атитюдів є багатоаспектним процесом.

М. Занна, М. Томпсон, обґрунтовуючи свою модель амбівалентності ати-

тюдів, розкрили їх сутність дещо по-іншому: “Ми пропонуємо використовувати для загальної оцінки амбівалентності атитюдів такі шкали: для оцінки афективної амбівалентності – приємний – неприємний; для оцінки когнітивної – корисний – некорисний” [38, с. 378]. Ці автори довели, що амбівалентність характеризує конкретні атитуди, систему атитюдів і особистість. Вони зосередили увагу на доцільності надання поняттю “амбівалентність атитуда” статусу базисного концепта. Не дивно, що Д. Гріффін, М. Занна, М. Томпсон [37] назвали не зовсім традиційно для психології одну з провідних праць з цієї проблематики “Давайте не будемо байдужими до амбівалентності атитюдів!” Вочевидь вони хотіли активізувати зусилля дослідників соціальних установок.

М. Занна, М. Томпсон [38], досліджуючи у студентів коледжу амбівалентність атитюдів (опіка хворих на ВІЛ, евтаназія, відновлення смертної кари, безкоштовні клініки, де роблять аборти, введення більш жорстких законів щодо вживання алкоголю під час керування автомобілем), виявили у них особливості прояву потреби у пізнанні, страху неповноцінності та особисту участь у вищезазначених темах-об'єктах. Ці дослідники показали, що студенти з високою потребою у пізнанні мали низьку амбівалентність атитюдів. Респонденти з високим рівнем страху неповноцінності, тобто схильністю недовіряти собі, виявили високу амбівалентність. Була підтверджена гіпотеза про те, що високий рівень особистої участі в розв'язанні проблем позитивно корелює з низькою амбівалентністю атитюдів. Встановлені й інші кореляції, наприклад, найвища амбівалентність спостерігалась у людей з високим рівнем поведінкового компонента та страхом неповноцінності і низьким рівнем потреби у пізнанні. Позитивна кореляція констатована між потребою у пізнанні та особистим досвідом участі у вирішенні проблемних питань щодо конкретного атитуда.

Д. Гріффін, М. Занна, М. Томпсон розробили модель афективно-когнітивного виду амбівалентності, що виникає у ситуаціях, “коли чиєсь серце говорить одне, а розум – інше” [37, с. 378]. Афективно-когнітивна амбівалентність може бути як позитивною, так і негативною. Для того, скажімо, щоб набути амбівалентності у двох сферах атитюда, людина повинна бути в них поляризованою у протилежних напрямках. Особистість буде переживати більшу афективно-когнітивну амбівалентність, наприклад, щодо евтаназії, якщо вона буде рішуче “за” евтаназію в афективній сфері і однозначно “проти” неї в когнітивній і навпаки [37, с. 373]. Інакше кажучи, коли людина “за” з певної проблеми в афективному компоненті і “проти” – в когнітивному, то її можна назвати особистістю з проафективно-антикогнітивною амбівалентністю [37, с. 379].

П. Брьомер, К. Джонас, М. Дьель визначили амбівалентність атитюду як “співіснування позитивної і негативної оцінки одного й того ж атитюдного об’єкта” [26, с. 192]. Автори довели, що амбівалентність зменшує впевненість особистості, яка зумовлює систематичний аналіз інформації, збільшує узгодженість між суперечливими ставленнями та відповідними поведінковими намірами щодо нових, або незнайомих атитюдних об’єктів.

З іншого боку, Д. Бургес, Дж. Джост [27] дослідили також особливості амбівалентності атитюдів до групи, членом якої є індивід. Автори висунули припущення, що амбівалентність низькостатусних груп щодо них самих значно вища, ніж до групи високого статусу. “Члени гурту низького соціального статусу розриваються між вірністю своєму гурту і тенденцією підтримувати ієрархічну систему, прийняту в суспільстві, як справедливу і легітимну. Одночасно їх атитюд має низьку амбівалентність до членів групи високого статусу і високу амбівалентність до членів своєї команди...” [27, с. 167].

Д. Бургес, Дж. Джост розглядали високу амбівалентність атитюда як самоненависть груп з низьким статусом, коли чимало її членів віддають перевагу цінності вищестатусних спільнот (наприклад, діти афроамериканців люблять білих ляльок). Доведено, що в таких групах існує феномен реальної (ненависть до членів своєї групи) та захисної амбівалентності (ненависть до групи високого статусу). Крім того, в експериментальній роботі цих учених досліджувалась амбівалентність студентів низькостатусного університету (перший експеримент) та з’ясувалися особливості атитюда до проблеми жінки (другий експеримент). Суть останнього експерименту полягала в тому, що учасникам дослідження прочитали статтю про студентку А., яка подала заяву до суду на викладача за дискримінацію її за статевою ознакою. У респондентів була підтверджена амбівалентність атитюда щодо позивачки (студентки А.) і щодо університету як установи, котра несе відповідальність за це. Жінки-респондентки були більш амбівалентні до жінки-студентки А. порівняно з чоловіками-респондентами (статистично вірогідно). Д. Бургес, Дж. Джост пояснюють феномен “самоненависті жінки до жінок” як захисний механізм у сучасній патріархальній культурі.

Згадані автори вважають, що єдиний спосіб, яким члени низькостатусної групи можуть узгодити групові потреби і суспільну думку, – прийняти нерівність статусу й утвердили своє переконання в тому, що вони у чомусь кращі [27, с. 173]. Члени низькостатусних груп іноді проводять певну ідеологічну роботу на користь системи, раціоналізуючи існуючу нерівність ціною знехтування особистісних інтересів та інтересів своєї групи [27, с. 174]. Отже, така амбівалентність атитюдів робить людей менш здатними приймати обдумані і цілеспрямовані рішення проти нерівності у суспільстві” [27, с. 29].

Дж. Мірлу вивчав проблему амбі-

валентності атитюдів у контексті прагнення індивіда до адаптації, гармонії, збалансованості контрастів (життя – смерть, чоловік – жінка, добро – зло), коли протилежності використовуються для досягнення позитивних цілей [30, с. 22]. Аналізуючи високу атитюдну амбівалентність, цей учений робить висновок про те, що вона гальмує особистісне зростання: розгублені та озлоблені люди легко роблять негативний вибір, ризикуючи знищити добро. Відтак усвідомлення людиною своїх знань про проблеми амбівалентності можна використовувати для досягнення позитивних цілей. Людина несе відповідальність за свої приховані антагоністичні почуття. “При цьому у неї постійно присутнє почуття провини за внутрішнє “Я”. Навіть найбільш толерантним особам важко визнати свою амбівалентність та існування деспотичних схильностей у глибині душі” [30, с. 22].

Дж. Ванер називає амбівалентність “ланкою, якої бракує”, “новим ключем” і зазначає, що у “психології є простір, який називається амбівалентністю” [40, с. 121]. Задовго до трагічних подій 11 вересня 2001 року в США цей психолог підкреслював важливість вивчення амбівалентності для попередження насильства у суспільстві [40, с. 122]. Він проаналізував суспільство США від 30-х до 90-х років і зробив висновок: “В американців настільки вжила амбівалентність, що, переживаючи цей конфлікт, ми бажемо змін, які приведуть нас до гармонії” [40, с. 114]. Особливу цінність для нашого дослідження становить спроба Дж. Ванера об’єднати теорію і практику в проблематиці амбівалентності, намагання досвідно втілити ідею толерантності в життя, бажання не лише допомагати тим, хто цього потребує, а ще й скеровувати їх до особистісного зростання. Він бере активну участь у практичній роботі християнської благодійної програми з алкогольної і наркотичної реабілітації. Його авторські ідеї щодо амбівалентності соціальних установок груп соціального ризику дають позитивні результати.

Аналізуючи амбівалентність як ознаку сучасної цивілізації, Дж. Ванер пи-

ше, що “сучасна культура неефективно розв’язує амбівалентність і, розвиваючись, її породжує” [40, с. 21]. Амбівалентність, на його думку, – це невідзначеність, яка при високій інтенсивності блокує поведінку. Водночас амбівалентність низької інтенсивності сприяє інтеграції суперечностей та стимулює творчість. Виходячи із соціологічного погляду Р. Мертона на амбівалентність як результат суперечливих очікувань у межах ролі чи статусу, вчений підкреслює її позитивну роль. “Аналіз професій показує корисність амбівалентності. ... Амбівалентний професіонал виконує роботу більш ефективно, ніж той, хто діє згідно з однією нормою, ігноруючи протилежну. Наприклад, компетентний лікар, котрий холодно заперечує; науковець, який технічно компетентний, але без уяви. Успішний професіонал творчо працює завдяки амбівалентності, породженій структурним напруженням суперечливих норм” [40, с. 23].

Дж. Ванер підкреслює значущість не лише усвідомлення, а й зниження рівня взаємоне прийнятних суперечностей: “Амбівалентність є зіткненням минулого і майбутнього у житті людини. Окремі люди можуть припинити боротьбу, прийнявши нове з відкритими обіймами, відкинувши минуле; інші – протидіють новому, міцно тримаються за минуле. Нерозв’язана амбівалентність може підсилити агресію особи чи групи. Якщо амбівалентність залишається невирішеною дуже довго і страждання знаходять колективне вираження, то це може мотивувати насильницькі дії” [40, с. 25]. І далі, підсумовуючи аналіз даної проблеми, відомий психолог зазначає: “Соціальна амбівалентність породжена процесами нейтральними, немінучими, котрі бентежать конкретну людину. Тільки подумайте про супермаркети, комп’ютери, ракети, супутники, ядерні бомби. Амбівалентність може бути інтелектуально хороброю відповіддю на плюралістичну складність сучасного життя” [40, с. 26]. Отож “амбівалентність породжує сучасне відчуття самоусвідомлення. Щоб жити повно, ми повинні відповідати

на амбівалентні ситуації, творчо поглинаючи їх. Переживання амбівалентності посилює усвідомлення себе, навколишнього середовища і можливого розвитку майбутніх подій. Амбівалентне напруження є частиною мотиваційної боротьби з реальністю, яка набуває форми янгола чи диявола” [40, с. 26–27].

М. Раулін також пише про факти високої амбівалентності, визначаючи останню як існування одночасно сильних позитивних і негативних почуттів, які швидко взаємозамінюються у проєкції на один і той же об’єкт. Він доводить, що соціальна бажаність корелює з високою амбівалентністю негативно, а поступливість – позитивно [34, с. 64]. Інший дослідник – Н. Харріс, вивчаючи у цьому контексті амбівалентність атитюдів дітей, пише: “Амбівалентність являє собою комбінацію почуттів очікування, прагнення, любові до об’єкта і водночас заперечення, уникнення і ненависті. Домінування позитивних і негативних переживань змінює ставлення до об’єкта” [25, с. 5]. Дія високої амбівалентності на сферу сприймання суб’єкта спричинює труднощі у процесі соціалізації дітей чи серйозні проблеми із сприйманням реальності. Особливо драматичні ті випадки, де діагностується так звана “межова особистість”, коли амбівалентність сягає крайніх проявів здорової психіки: викривляється сприймання реальності, порушується спілкування.

М. Мур визначив амбівалентність атитюда як комбінацію очікування, прагнення любові до об’єкта і в той же час заперечення, уникнення й ненависті [31, с. 205]. За високої амбівалентності у людини виникає невпевненість і нестійкість у судженнях, “параліч мислення”. Тоді вона “діє як різноваріантний регулятор поведінки. Так, низький рівень амбівалентності атитюдів людей узгоджується з їхньою певною поведінкою, а висока амбівалентність характеризується нестійкістю поведінкових намірів” [31, с. 206].

Однією з центральних проблем у з’ясуванні сутності амбівалентності атитюдів є визначення умов її зниження. Окремі дослідники (Дж. Баг, К. Вільямс, Р. Говендер, Д. Гріффін, М. Зан-

на, Дж. Касіоппо, Р. Петті, Ф. Претто, М. Томпсон, Р. Фазіо, Ш. Чейкен) вивчали такі умови: доступність засвоєння тем-об’єктів, їх важливість та узгодженість в афективній та когнітивній сферах атитюдів. Зокрема, К. Вільямс, Р. Фазіо [23] довели, що атитюди, які формуються поступово і регулярно, є стійкими. Вони здобуваються шляхом прямого захоплення об’єктом і з часом стають стабільними, тому доступні і створюють більш стійкий зв’язок з поведінкою. Автори підкреслюють, що доступний атитюд (чітке розуміння, стійкість у часі) має більше можливостей утілитися в поведінці. Оскільки доступність засвоєння визначається міцністю зв’язків між об’єктом атитюда і його оцінкою, то сам освоєний атитюд формується впродовж тривалого проміжку часу. Ці вчені з’ясували, що виборці з регулярно засвоєними атитюдами були менш амбівалентними до кандидатів у президенти США і впевнено здійснили свій вибір.

Д. Гріффін, М. Занна, М. Томпсон [37] вказують на узгодженість афективно-когнітивної сфери як на необхідну умову становлення амбівалентності атитюдів. Щоб знизити їх амбівалентність, потрібно підсилити відповідність афективної і когнітивної оцінок, тоді виникає цілісне інтегроване когнітивно-емоційне психічне утворення (оцінка). Іншими словами, амбівалентність завжди негативно пов’язана з афективно-когнітивною узгодженістю.

Д. Петті, Р. Прістер розкрили сутність амбівалентності атитюда “як позитивну і негативну реакцію суб’єкта щодо об’єкта”, підкреслюючи, що “високий рівень амбівалентності є психічним станом конфлікту, пов’язаним зі ставленням до об’єкта” [33, с. 431–432]. Ці автори провели експеримент щодо впливу на амбівалентність атитюдів. Вони надавали в експерименті позитивні і негативні характеристики атитюдним об’єктам однакової ваги. Це призвело до збільшення числа суперечностей і природного зростання рівня їхньої амбівалентності.

Українська дослідниця Хурчак А.Е. [15] вперше вивчила вікові особливості

амбівалентності соціальних установок із врахуванням їх структури, а також значущості та регулярності засвоєння у юнацькому віці. Авторка визначила психолого-педагогічні умови зниження інтенсивності цієї властивості атитюдів студентів вищого навчального закладу та обґрунтувала відповідну психокорекційну програму. Зокрема, Хурчак А.Е. виділила такі умови моделювання збалансованої амбівалентності атитюдів у юнацькому віці: актуалізація усвідомлення обстежуваними значущості їхніх соціальних установок, організація регулярного привласнення атитюдів студентами на фундаменті власного досвіду, зменшення у них амбієквальності позитивних і негативних оцінок соціальних установок з домінуванням позитивної спрямованості, активізація осмислення ними негативних і позитивних оцінок у структурі атитюда, сприяння афективно-когнітивній узгодженості їх соціальних установок, зростання таких особистісних утворень, як довіра до себе, потреба у пізнанні, самоефективність.

Отже, проведений нами аналіз літературних джерел дозволив розкрити психологічний зміст поняття амбівалентності атитюда, а відтак встановити зв'язки та відокремити поняття "соціальна установка" від близьких психологічних термінів ("особистісний смисл", "спрямованість особистості", "ставлення", "установка"), а також проаналізувати становлення амбівалентності в дослідженнях атитюдів.

Атитюдна амбівалентність має як збалансований, так і незбалансований напрямок розвитку. Амбівалентність низької інтенсивності є необхідною передумовою інтеграції сфери атитюдів, їх збалансованості, гармонії та індивідуалізації "Я", а висока, навпаки руйнує оптимальні умови для особистісного зростання та зумовлює негативний вибір особистості.

ВИСНОВКИ

1. Амбівалентність атитюда – психологічна властивість, котра проявляється в одночасному існуванні взаємосуперечливих оцінок в афективній, когні-

тивній і поведінковій сферах особистості щодо об'єктів чи ситуацій зовнішнього, або внутрішнього світу суб'єкта.

2. Концептуалізація амбівалентності атитюдів передбачає врахування соціальних, вікових та індивідуальних особливостей їх функціонування. Люди не ефективно підходять до розв'язання проблеми амбівалентності і навіть підсилюють її (війни, подвійна мораль тощо). Якщо амбівалентність тривалий час не знаходить розв'язку, то це може мотивувати агресію. Переживання суперечностей посилює самоусвідомлення, передбачення можливого розвитку майбутніх подій, або спричинює диструкції (особистісні і/чи групові).

3. Становлення амбівалентності атитюдів є полідетермінованим процесом, провідна роль у якому належить особистості, котра обирає збалансований чи дезінтегрований його напрямок. Позитивне спрямування амбівалентності атитюдів базується на загальнолюдських цінностях, творчості. Завдяки амбівалентності низької інтенсивності людина працює успішно, творчо, тому що внутрішньо програмується помірно напруження протилежних норм.

4. Трьохкомпонентна структура амбівалентності атитюда є перспективною для виявлення амбівалентності як в окремих компонентах, так і між його складовими. Однокомпонентна побудова цього конструкту використовується тоді, коли теми-об'єкти є новими чи дуже простими для особистості.

5. Емпіричними корелятами амбівалентності атитюдів у психологічних дослідженнях є інтолерантність – толерантність до взаємозаперечувальних суперечностей, що відображають залежність, імпульсивність, тривожність, недовіру до себе, популярність, потребу в пізнанні, самоефективність.

6. Дослідження амбівалентності атитюдів є проблемою недостатньо вивченою у західній психології, а тим більше у вітчизняній, де вона лише почала розроблятися. Вкрай нагально не тільки побіжно використовувати даний термін у сучасній українській психології, а й повернути до цього феномена спеціальну увагу наукової думки.

1. Андреева А.Г. Психология социального познания: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений – М.: Аспект Пресс, 2000. – 376 с.
3. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. – М.: МГУ, 1979. – 151 с.
4. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. – М.: Смысл. – 2002. – 480 с.
5. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 209 с.
6. Зелінська Т. Амбівалентність особистості як психологічний феномен // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 23–32.
7. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність // Психологія і суспільство. – 2003. – № 1. – С. 45–58.
8. Зелінська Т. Психологія материнської амбівалентності // Психологія і суспільство. – 2002. – № 1. – С. 18–27.
9. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): Автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 37 с.
10. Леонтьев А.Н. Очерк развития психики // Избранные психологические произведения. В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – С. 184–279.
11. Мясцев В.Н. Психология отношений / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1995.–356 с.
12. Подмазин С.І. Роль установки в формировании и проявлении акцентуированных черт характера у подростков: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Ин-т психологии АПН Украины. – К., 1994. – 193 с.
13. Современная психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
14. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
15. Хурчак А.Е. Теоретичні засади дослідження амбівалентних атитюдів у юнацькому віці // Вісник Київського нац. ун-ту. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Випуск 15, 16. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2003. – С.47–51.
16. Штальберг Д., Фрей Д. Установки: структура, измерение и функции // Перспективы социальной психологии: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 228–301.
17. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89–106.
18. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89–106.
19. Allport G. Attitudes // Handbook of social psychology /C.A. Murchison (Ed.).- Worcester, MA: Clark University Press. – P. 798–844.
20. Bargh J. A., Chaiken S., Gvender R., Pratto F. The generality of the automatic attitude activation effect // Journal of Personality and Social Psychology. – 1992. – Vol. 62, №6. – P. 893–912.
21. Crano W.D., Sivacek J. The influence of intensive-aroused ambivalence on overjustification effects in attitude change // Journal of Experimental Social Psychology. – 1984. – №.20. – P. 137–158.
22. Erber M.W., Hodges S.D., Wilson T.D. Attitude strength, attitude stability and the effect of analyzing reasons // Attitude strength. Antecedents and consequences / R.E. Petty, J.A. Krosnick (Eds.).– Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. – 1995. – P. 433–454.
23. Fazio R. H., Williams C.J. Attitude accessibility as a moderator of the attitude-perception and attitude-behavior relations: An investigation of the 1984 election // Journal of Personality and Social Psychology. – 1986. – Vol. 51, №9. – P. 505–514.
24. Feldman S., Zaller J. The political culture: ideological responses to the welfare state // American Journal of Political Science. – 1992. – Vol. 36, №1. – P. 268–307.
25. Harris N. Ambivalence and esthetic judgment in young children: development of the Harris-Wall test of ambivalence, a measure of emotional ambivalence: Doctor of Philosophy in Psychology dissertation.– California School of Professional Psychology, 1987. – 108 p.
26. Jonas K., Diehl M., Bromer P. Effects of attitudinal ambivalence on information processing and attitude-intention consistency // Journal of Experimental Social Psychology. – 1997. – Vol. 33. – P. 190–210.
27. Jost J., Burgess D. Attitudinal ambivalence and the conflict between group and system justification motives in low-status groups // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2000. – Vol. 26. – P. 158–174.
28. Kaplan K. J. On the ambivalence-indifference problem in attitude theory and measurement: A suggested modification of the semantic differential technique // Psychological Bulletin. – 1972. – Vol. 77, № 5. – P. 361–372.
29. Kats I., Hass R.G. Racial ambivalence and American value conflict: Correlation and priming studies of dual cognitive structures // Journal of Personality and Social Psychology. – 1988. – Vol. 55, № 7. – P. 893–905.
30. Meerloo J.A. The two faces of man. Two studies on the sense of time and on ambivalence. – New York, NY. – International University Press, Inc. – 1954. – 237 p.
31. Moore M. Validation of the attitude toward any practice scale through the use of ambivalence as a moderator variable // Educational and Psychological Measurement. – 1980. – Vol. 40. – P. 205–208.
32. Ostrom T. M. The relation between affective, behavioral, and cognitive components of attitude // Journal of Experimental Social Psychology. – 1969. – Vol.5. – P. 12–30.
33. Priester J.P., Petty R.E. The gradual threshold model of ambivalence: Relating the positive and negative bases of attitudes to subjective ambivalence // Journal of Personality and Social Psychology. – 1996. – Vol. 71, №3. – P. 431–449.
34. Raulin M.L. Development of a scale to measure intensive ambivalence // Journal of Consulting and Clinical Psychology. –1984. –Vol. 52, №1. – P. 63–2.
35. Scott W.A. Measures of cognitive structure // ultivariate Behavior Research. – 1966. – Vol. 1. – P. 391–395.
36. Smith M. The personal setting of public opinions: A study of attitudes toward Russia // Public Opinion Quarterly. – 1945. – Vol. 11. – P. 507–523.
37. Thompson M.M., Zanna M.P., Griffin D.W. Let’s not be indifferent about (attidinal) ambivalence // Attitude Strength. Antecedents and consequences / R.E. Petty, J.A. Krosnick (Eds.). – Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. – 1995. – P. 361–386.
38. Thompson M., Zanna M. The conflicted individual: personality-based and domain-specific antecedents of ambivalent social attitudes // Journal of Personality. – 1995. – Vol. 63, №2. – P. 259–288.
39. Thurstone L., Chave E. The measurement of attitude. – Chicago: University of Chicago Press. – 1929.
40. Varner J.M. Ambivalence 1995. Pain generates fear, pleasure generates faith. – Sasser, Georgia: Creative Publishing Company, 1996. – 183 p.
41. Wegener D.I., Downing J., Krosnick J.A., Petty R.E. Measures and manipulations of strength-related properties of attitudes: current practice and future directions // Attitude strength. Antecedents and consequences / R.E. Petty, J.A. Krosnick (Eds.). – Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. – 1995. – P. 455–487.
42. Zanna M.P., Rempel J.K. Attitudes: A new look at an old concept // The social psychology of knowledge / D. Bar-Tal and W. Kruglanski (Eds.). – Cambridge, Cambridge University Press, 1988. – P. 315–334.